

ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
શા. કુંવરજી આણંદજીએ વાંચેલું ભાષણ.

કર્મ સંબંધી જૈન સાહિત્ય.

અનેક દર્શનોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જૈનદર્શનમાં કર્મને લગતું જેટલું સાહિત્ય પૂર્વપુરૂષોએ રચેલું છે અને જેટલું છપાયેલું છે તેટલું કોઈ પણ દર્શનમાં લખાયેલ કે છપાયેલ નથી. પ્રાચે એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે એ વિષયમાં અન્ય દર્શનકાર તેટલા ઉતરેલજ નથી. કર્મનો વિષય અતીદ્રિય છે; તેથી તેના મુખ્ય પ્રણેતા સર્વજ્ઞજ હોઈ શકે; એમાં કલ્પના ચાલી શકતી નથી. એ કલ્પનાતીત વિષય છે. આ સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય કેટલું છે? તેની ટુંક નોંધ આ સાથે આપેલી છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે એ વિષયમાં લાખો શ્લોકો જૈનાચાર્યોએ રચેલાં છે અને તેના બહોળો ભાગ તેજ રૂપમાં (પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમાં) છપાયેલ છે, તેમજ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પણ ઘણો ભાગ બહાર પડેલ છે (છપાયેલનો નોંધ પણ આ સાથે આપેલ છે.)

જૈન દર્શન ખાસ પુરૂષાર્થવાદી છે; કારણ કે પુરૂષાર્થવહેજ આત્મા પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશ કરીને શિવસ્થાન-નિરૂપદ્રવ સ્થાન-અપુનરાવૃત્તિવાળું સ્થાન મેળવી શકે છે, છતાં કર્મને લગતા શાસ્ત્રો તેમાં ઘણા હોવાથી તેમજ તે સંબંધમાં ઉપદેશ, ચર્ચા તેમજ તેનાથી ડરવાપણું વિશેષ હોવાથી જૈનોને કર્મવાદી કહેવામાં આવે છે. ખરો જૈન જેમ અને તેમ નવાં કર્મ ન બંધાય, ઓછા બંધાય, શુભ બંધાય તેને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે; કારણકે ઉપર જણાવેલા મોક્ષસ્થાનમાં જતાં રોકી રાખનાર કર્મોજ છે; તેથી વ્યવહારવિચક્ષણ વણિક જેમ આવક વધારે ને ખર્ચ ઓછો કરી શ્રીમંત થાય તેમ ખરો જૈન પણ આત્મિક સંપત્તિ જેમ અને તેમ વધારે મેળવે-પ્રગટ કરે અને નવો કર્મબંધ રૂપ ખર્ચ ઓછો કરે, એમ કરીને સાચો શ્રીમંત બને.

કર્મ બે પ્રકારના છે-શુભ અને અશુભ. શુભ કર્મ સુખ આપે છે ત્યારે અશુભ કર્મ દુઃખ આપે છે. આ વિષય વધારે સમજવા માટે કર્મના મૂળ ૮ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેના ઉત્તર ભેદો ૧૫૮ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧૪)

કુંવરજી આણંદજીનું ભાષણ.

તે સંબંધી અહીં વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર આઠ કર્મનીજ ટુંકી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે.

૧ જ્ઞાનને આવરણ કરે-રોકે-ખરી સમજ પડવા ન દેય તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

૨ ઇન્દ્રિયોથી ને આત્માથી જોવાતા વિષયને રોકે તે દર્શનાવરણીય કર્મ.

૩ સુખ અને દુઃખ આપે તે સાતા ને અસાતા રૂપ વેદનીય કર્મ.

૪ સંસારમાં મોહ પમાડે-મુઝવે-અનેક પ્રકારની ખટપટમાં ઉતારે-સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે-ખરી સમજ પડવા ન દેય, શુભાચરણ પણ થવા ન દેય તે મોહનીય કર્મ.

૫ ઉંચ અને નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન કરે-જન્મ આપે તે ગોત્ર કર્મ.

૬ દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, વસ્તુઓનો ભોગ-ઉપભોગ લેતાં અટકાવે-તેમાં ખામી લાવે, આત્મવીર્ય કે શારીરિક બળ પૂરતું ફેરવવા ન દેય તે અંતરાય કર્મ.

૭ મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવાદિક ગતિ, એકેન્દ્રિયાદિક જાતિ, શરીર, તેની આકૃતિ તેમાં બળ ઇત્યાદિ અનેક બાબતો શુભ અને અશુભ-ઓછું ને વધતું આપનાર વિચિત્ર પ્રકારનું નામ કર્મ.

૮ મનુષ્યમાં કે દેવાદિક ગતિમાં એક ભવ આશ્રી અમુક વર્ષો સુધી રહેવા દેય-રાખે-નરહેવું પડે તે આયુ કર્મ.

આ કર્મો બાંધવાના અનેક કારણો છે. તે પૈકી ટુંકામાં નીચે જણાવેલા ચાર કારણો કહ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. ૧ દેવ ગુરૂ ધર્મ સંબંધી તેમજ જગતના અન્ય પદાર્થો સંબંધી ખોટી માન્યતા, ભૂલ ભરેલી માન્યતા અને તેનો આગ્રહ, તે મિથ્યાત્વ નામનું સૌથી પ્રબળ પ્રથમ કારણ ગણાય છે.

૨ હિંસાનો, અસત્યનો, ચોરીનો, પરસ્ત્રી સાથેના સંબંધનો અત્યાગ, પરિગ્રહ-દ્રવ્યાદિકની મૂચર્છા (તૃષ્ણા)નું અપરિમિતપણું તેમજ બીજી પણ અનેક બાબતોમાં અવિરતિ ભાવ (અત્યાગ ભાવ) એ કર્મબંધનું બીજું કારણ છે.

૩ કોઈની ઉપર ક્રોધ કરવો, અભિમાન કરવું, માયાકપટ કરવું, અતિશય લીલ કરવો, હાસ્યાદિક કરીને અન્યને દુઃખ ઉપજાવવું, ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની અત્યંત અભિલાષા (વાંચછા) કરવી એ ક્રોધાચ નામનું કર્મબંધનું ત્રીજું કારણ છે.

૪ મન, વચન અને કાયાને અશુભ કાર્યમાં પ્રવર્તાવવાથી જે અધ્યવસાયની મલિનતા જણાય છે, તેથી કર્મબંધ થાય છે, તે યોગ નામનું કર્મબંધનું ચોથું કારણ છે.

આ ચારે કારણનું જૈનશાસ્ત્રમાં ઘણું વિસ્તૃત વર્ણન છે, અને તે ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે. તે ધ્યાનમાં લીધા પછી તે કારણોમાં આત્માને ન વર્તવા દેવો અને તેથી વિરૂદ્ધના શુભ કારણોમાં આત્માની પ્રવૃત્તિ કરવી તે શુભ બંધના અથવા કર્મની નિર્જરાના કારણો છે. એમાં પ્રગતિ કરતાં આ આત્મા છેવટે સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થાય છે અને સર્વ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષસ્થાનને પામે છે. આ પ્રગતિને જૈનશાસ્ત્રકારોએ ગુણસ્થાનરૂપે ગુણસ્થાનના નામથી વર્ણવેલ છે. એવા ગુણસ્થાન મુખ્ય ૧૪ કક્ષા છે. તે દરેકના પશુ તરતમતા યોગે અનેક લેહો થાય છે. તેમાં છેવટના બે ગુણકાણા તો તરતમ લાવ વિનાના છે. એ સ્થાને પહોંચેલા સર્વ જીવો (આત્માઓ) સમાન હોય છે.

કર્મબંધોની અંદર કર્મબંધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર બતાવેલા છે. ૧ પ્રકૃતિ બંધ—(કર્મોનો સ્વભાવ) આત્માને તે શું લાભ અથવા હાનિ કરે ત, ૨ સ્થિતિબંધ—ખાંધેલાં કર્મ કેટલા વખત સુધી લોગવવાં પડે તે. ૩ અનુભાગ બંધ—જેવા જેવા મંદ અથવા તીવ્ર શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયથી કર્મ ખાંધેલ હોય તેવો તેની અંદર તીવ્ર કે મંદ અથવા શુભ કે અશુભ રસ પડે છે તે. અને ૪ પ્રદેશ બંધ—તે આત્માની સાથે કર્મના પ્રદેશોનું ચોંટવું-એકરૂપ થવું તે.

હવે ‘આત્મા અરૂપી છે અને કર્મ રૂપી છે તો તે બન્નેનો સંયોગ સંબંધ શી રીતે થાય ?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે—આત્મા અરૂપી છતાં તેને મહિરાપાનાદિ બેશુદ્ધ બનાવે છે, વિષભક્ષણાદિવડે દેહમાંથી નીકળવું પડે છે, વિષના પુદ્ગળો તેને શરીરમાંથી કાઢે છે—જીદો પાડે છે, તે રીતે કર્મ રૂપી છતાં પશુ અરૂપી આત્માની ઉપર અસર કરી શકે છે, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી.

કેટલાએક દર્શનકાર કર્મને અરૂપી માને છે પણ તે માન્યતા બૂલભરેલી છે; કારણ કે જો કર્મ અરૂપી હોય તો અરૂપી આકાશ જેમ આત્માને ઉપઘાત કે અનુગ્રહ કરી શકતું નથી તેમ તે પશુ કરી શકે નહીં.

આત્મા સાથે કર્મ અનંત કાળથી—અનાદિથી લાગેલા છે અને તે જીના છુટે, નવા ચોંટે એમ થયા કરે છે. પ્રવાહે અનાદિ છે.—અને જો એમ ન હોય તો

પ્રથમ કર્મરહિત આત્માને પછી કર્મ લાગ્યા એમ કહેવામાં આવે તો કર્મ-રહિત થયેલા-મુક્તિ પામેલા સિદ્ધના જીવોને પણ કર્મનો સંભવ થાય; પરંતુ કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી તેમ જીવને પણ પૂર્વકર્મ કારણરૂપ છે અને તેથીજ નવા કર્મ બંધાય છે. કર્મરહિત હોય તો પૂર્વકર્મરૂપ કારણ વિના નવા કર્મ બંધાયજ નહીં. આ વાત ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય તેવી છે.

આત્મા (જીવ) અને કર્મ બન્ને અનાદિ છે. તેની આદિ માનવાથી અનેક પ્રકારના દૂષણો પ્રાપ્ત થાય છે. તે અહીં વિષયાંતર થઇ જવાના કારણથી બતાવવામાં આવેલ નથી. બાકી તેના અનાદિપણની સિદ્ધિ માટે જૈનશાસ્ત્રમાં ઘણું લખાયેલ છે.

આ જગતની જે રચના છે, જે વિચિત્રતા છે, પ્રાણી જે સુખ દુઃખ પામે છે, અનેક પ્રકારના ધાર્યા અણુધાર્યા ફેરફારો થાય છે, તે બધા કર્મને આભારી છે. કર્મને લઇનેજ થાય છે. આ જીવ તેમજ સર્વ જીવો કોઇપણ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારથી તેની જે પ્રગતિ થાય છે તેમાં ખાસ કારણ કર્મજ છે. કોઇપણ કર્મના કારણ સિવાય બનતુંજ નથી. કર્મની પ્રક્રિયાને જે બરાબર સમજે છે તેને એમાં કોઇપણ આશ્ચર્ય થતું નથી. તેને તો સૂર્યના પ્રકાશની જેમ આત્મામાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે તેની અંદર બધી હકીકતનો અત્યંત સ્પુટપણે ભાસ થાય છે.

કેટલાએક દર્શનકારો અથવા ખીજાઓ કર્મનીજ આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. તેમણે એજ વિચાર કરવાનો છે કે-જો કર્મ ન હોય અને તેનું શુભાશુભ પરિણામ ન હોય તો એક જીવ સુખી ને એક દુઃખી, એક ધનવાન ને એક નિર્ધન, એક રાજા ને એક રાંક, એક મનુષ્ય ને એક પશુ, એક સ્ત્રી ને એક પુરૂષ, એક રૂપવંત ને એક કુરૂપી, એક સદ્ગુણી ને એક દુર્ગુણી, એક બુદ્ધિ-શાળી ને એક મૂર્ખ, એક સન્માનપાત્ર અને એક નિર્જાનનાતું પાત્ર-ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ દેખાય છે તે કેમ બની શકે? તેમજ એકજ માણસ એક ક્ષણમાં સુખીનો દુઃખી થઇ જાય, નિરોગીનો રોગી થઇ જાય, શુદ્ધિમાન મટીને બેશુદ્ધ થઇ જાય ઇત્યાદિ આકસ્મિક ફેરફારો પણ કર્મ વિના સંભવેજ નહીં; માટે કર્મની અવસ્થિત માનવા યોગ્યજ છે.

દરેક દર્શનકાર એક કે બીજે રૂપે પણ કર્મને માને તો છે. તેને માન્યા વિના છુટકો થતો નથી. જોધો કર્મને વાસનારૂપ માને છે, નૈયાયિક ને વૈશેષિક તેને આત્માના ગુણ ધર્મ અધર્મ રૂપે માને છે, સાંખ્યો કર્મને પ્રકૃતિ

રૂપ કહે છે, મિમાંસકો તેને અપૂર્વ કહે છે, વેદાંતી માયા સ્વરૂપ કહે છે, અને જૈનદર્શન તેને પુદ્ગળરૂપ માને છે. તે પુદ્ગળો દ્રવ્યકર્મ કહેવાય છે અને તેના ઉદયથી આત્માના જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે ભાવકર્મ કહેવાય છે. ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે. આમ તે બંને પરસ્પર કાર્ય કારણભાવ ધરાવે છે. જેમ તૈલાદિકથી સ્નિગ્ધ શરીર ઉપર ચારે તરફથી રજ ચોંટે છે તેમ શુભાશુભ અધ્યવસાયરૂપ ચીકાશથી દ્રવ્યકર્મ આત્માને ચોંટે છે અને ચીકાશના પ્રમાણમાં તીવ્ર કે મંદ એવા કર્મના ભેદ પડે છે.

જગતમાં રહેલા પુદ્ગળસમૂહની જૈનશાસ્ત્રકારોએ આઠ પ્રકારની વહેંચણી (જુદાઈ) બતાવી છે. તેને વર્ગણાઓ કહે છે. તે વર્ગણાઓ એક બીજા કરતાં સૂક્ષ્મ છે. કાર્મણ વર્ગણા સર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ છે—આઠમી છે. એ વર્ગણાઓ અનંત પરમાણુઓના બનેલા અનંતા સ્કંધોની બનેલી હોય છે. તેવી વર્ગણાઓ પ્રતિસમય આ જીવ શુભાશુભ અધ્યવસાયવડે ગ્રહણ કરે છે; અને તે આત્માની સાથે ક્ષીરનીરની જેમ અથવા લોહ ને અગ્નિની જેમ એકરૂપ થઈ જાય છે; અને તે પોતપોતાના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને હણે છે, રોકે છે, સુખ દુઃખ આપે છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. આ ચેતન અનંત શક્તિવાળો છે, છતાં કર્મના સંબંધથી તે કાયર થઈ ગયેલો છે. સદ્ગુરૂ યોગે તેનામાંથી કાયરતા જશે અને શૂરવીરતા પ્રગટ થશે ત્યારે તે કર્મોને હઠાવીને પોતાની સત્તાને—પોતાના ગુણોને પૂર્ણપણે પ્રગટ કરશે.

કર્મ મૂર્ત હોવા છતાં જેમ અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુ આકાશમાં રહેલ હોય છતાં આપણે જોઈ શકતા નથી, તેમ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જોઈ શકતા નથી. તેના રૂળ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા ઔદારિક ને વૈક્રિય શરીરો વિગેરેજ દેખાય છે. મનુષ્ય અને તિર્યચના શરીરો ઔદારિક કહેવાય છે અને દેવતા નારકીના શરીરો વૈક્રિય કહેવાય છે.

‘આત્મા ને કર્મનો અનાદિ સંબંધ (સંયોગ) છે તો પછી તેનો વિયોગ કેમ થાય ?’ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો એ છે કે—સુવર્ણ અને મૃત્તિકાનો અનાદિ સંબંધ છતાં પણ અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી તે બંને છુટા પડે છે, તેમ આત્મા સાથે લાગેલા કર્મો પણ શુભ ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે છુટા પડી શકે છે, બીજી રીતે પણ છુટા પડે છે. વળી કર્મો પણ એકના એક કાયમ રહેતા

નથી. જુના ખરે છે ને નવા બંધાય છે. એમ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જ તેનો અનાદિ^૧ સંબંધ કહ્યા છે.

આઠે પ્રકારના કર્મ બાંધવાના જેમ ઉપર મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય ને યોગ એ ચાર સામાન્ય હેતુ બતાવ્યા છે તેમ આઠે પ્રકારના કર્મના જુદા જુદા કારણો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે અહીં ટુંકામાં બતાવવામાં આવેલ છે.

આઠ પ્રકારના કર્મબંધના વિશેષ હેતુ.

૧-૨ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓનું પ્રત્યનિકપણું-શત્રુપણું કરનાર, ગુરૂને ઓળવનાર (તેનો છુપાવનાર), ઉપધાત કરનાર (પીડા કરનાર), પ્રદ્રેષ કરનાર, અંતરાય કરનાર (વિઘ્ન કરનાર) તેમજ અત્યંત આશાતના કરનાર જ્ઞાનાવરણીય ને દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. (આ બંને કર્મના બંધહેતુ સરખાજ છે; કારણ કે દર્શન સામાન્ય ઉપયોગ છે અને જ્ઞાન વિશેષ ઉપયોગ છે.)

૩ ગુરૂમહારાજની, ધર્માચાર્યની તેમજ માતાપિતાની ભક્તિ કરવાથી, તેમનું બહુમાન કરવાથી, ક્ષમાથી, કડ્ડણથી, વ્રત પાળવાથી, યોગની ક્રિયાથી, કષાયો ન કરવાથી અને દાનાદિક કરવાથી શાતા વેદનીયકર્મ બંધાય છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી અશાતા વેદનીય કર્મ બંધાય છે.

૪ ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી. સન્માર્ગનો નાશ કરવાથી, શુભ નિમિત્તે વાપરવાના દ્રવ્યોનો વિનાશ કરવાથી, તેમજ દેવ, ગુરૂ, દેવાયતન અને ધર્મારાધન કરનારોનું પ્રત્યનિકપણું કરવાથી, તેમની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી, દર્શન મોહનીય કર્મ બંધાય છે; અને ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ) હાસ્યાદિક ૫ટક (હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક ને દુઃખ,) અને ત્રણ વેદ, (પુરૂષવેદ, સ્ત્રીવેદ ને નપુંસક વેદ) થી વિવશ—પરવશ—તેને વશ મનવાળા જીવો ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બાંધે છે કે જે કર્મ સદાચરણ (ચરિત્ર) ને રોકનાર છે. તેમાં દૂષણ લગાડનાર છે.

૫ આયુ ચારે ગતિનું બાંધવાના કારણો જુદા જુદા છે.

૧ મહા આરંભના—મહાપાપના કર્મો કરનાર અને પરિશ્રદ્ધની અત્યંત તૃષ્ણાવાળો તેમજ કર પરિણામવાળો જીવ નરકનું આયુ બાંધે છે.

૧ સુવર્ણ ને મૃત્તિકાનો અનાદિ સંબંધ અપેક્ષાએ કહ્યો છે; કારણ કે તે સંબંધ પણ આદિવાળો છે, પરંતુ પ્રવાહે અનાદિ કહેવાય છે.

૨ મહા કપટી, પ્રપંચી, મિષ્ટભાષી ને અંતઃકરણનો મહામલિન, શલ્યચુકત હૃદયવાળો, વ્રત નિયમમાં દોષ લગાડનારો તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે છે.

૩ સ્વભાવેજ મંદ કષાય (કોધાદિ) વાળો, દાન કરવાની રૂચિવાળો, અને મધ્યમ પ્રકારના ગુણોવાળો મનુષ્યનું આયુ બાંધે છે.

૪ અજ્ઞાન કષ્ટ કરનાર, દેહને બહુ દમનાર, કર્મની નિર્જરા કરનાર, વ્રતાદિકનું મધ્યમ પરિણામે સેવન કરનાર દેવગતિનું આયુ બાંધે છે.

(જે ગતિનું આયુ બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં આ જીવ મરણ પામીને જાય છે.)

૬ માયા (કપટ) વિનાનો, સરલ સ્વભાવવાળો, ગર્વવિનાનો, સંસાર-ભીરૂ, ક્ષમામાર્દવાદિ ગુણવાળો શુભ નામકર્મ બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો અશુભ નામકર્મ બાંધે છે.

૭ ગુણશ્રાહી, મદવિનાનો, અધ્યયન ને અધ્યાપનમાં રૂચિવાળો, પરમાત્મા ઉપર ભક્તિવાળો, ગુરૂ વિગેરેનો ભક્ત એવો જીવ ઉચ્ચગોત્ર બાંધે છે અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે.

૮ પરમાત્માની તેમજ સદ્ગુણની ભક્તિમાં વિદ્ન કરનારો, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અગ્રહણ્ય સેવવામાં અને પરિશ્રદ્ધ (દ્રવ્ય) મેળવવામાં અહર્નિશ તત્પર, કોઈને દાન કરતાં અટકાવનારો, લાભમાં વિદ્ન કરનારો, કોઈની ભોગ ઉપભોગાદિકની વસ્તુનો નાશ કરનારો અને અન્યની શક્તિને હુણનારો જીવ દાનાંતરાયાદિ પાંચે પ્રકારના અંતરાય કર્મ બાંધે છે.

કર્મના સંબંધમાં લખવા બેસીએ કે કહેવા માંડીએ તો ઘણું કહેવાનું ને લખવાનું લભ્ય થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ અહીં તો ટુંકામાં કર્મ એ શું વસ્તુ છે, તે અને તેનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે જૈન સાહિત્યકારોએ કેટલો પ્રયાસ કરેલો છે તે બહુ ટુંકામાં બતાવવાનોજ ખાસ હેતુ છે; અને જૈન દર્શનની મહત્તાનું એ પણ એક ખાસ કારણ છે.

પ્રાચીન અને નવ્ય તેમજ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથોમાં ખાસ કરીને કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદ્ધરણ ને સત્તાનો જ અધિકાર છે. કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે ? અમુક અમુક ચડતી ચડતી હલવાળા (ગુણઢાણવાળા) જીવો કયા કયા કર્મ બાંધે છે અને કયા બાંધતા નથી ? તે (બંધ) પ્રથમ બતાવવામાં આવેલ છે.

ત્યારપછી તે બાંધેલા કર્મ ક્યારે અને કેવી રીતે કયા સ્વરૂપમાં ઉદય આવે છે ? તે બતાવ્યું છે. જેમ જેમ આત્મા ઉંચી હદે ચઢતો જાય છે તેમ તેમ અશુભ કર્મો તેને ઉદયમાં આવી શકતા નથી. વળી કર્મ તો સમયે સમયે બંધાય છે, તે કાંઈ તરત ઉદયમાં આવતા નથી. અમુક કાળ જેને અબાધા કાળ કહે છે તે વ્યતીત થયા પછી ઉદય આવે છે. અત્યારે આપણે જે શુભ કે અશુભકર્મ ભોગવીએ છીએ તે તો પૂર્વના બાંધેલા કર્મો ભોગવીએ છીએ; એટલું છે કે—

અત્યુગ્રપુણ્યપાપાનાં ફલમશ્નુતે—કોઈ અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપ કરવામાં આવે તો તેના ફળ અહીં પણ ભોગવવા પડે છે. ઉદય પછી ઉદ્દીરણા પ્રકરણ આવે છે. કેટલાક કર્મો ઉદ્દીરણા કરીને તેની સ્થિતિ પાકયા અગાઉ પણ ભોગવવામાં આવે છે, તેનું એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ઉદયના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. ૧ પ્રદેશ ઉદય ને ૨ વિપાક ઉદય; એટલે કેટલાક કર્મો માત્ર પ્રદેશ ઉદયથીજ ભોગવાઈ જાય છે. તેનું ફળ કાંઈ આત્માને દેખાતું નથી અને કેટલાંક કર્મો—પ્રાયે ઘણા કર્મો ભોગવવાથીજ છુટે છે તે વિપાક ઉદય કહેવાય છે. આમાં પણ એક કેદી, જેમ તેને સજા કરેલી પૂરી મુદતે છુટે છે અને એક કેદી સારી ચાલથી તેમજ કોઈ શુભ નિમિત્તથી (રાજને ત્યાં પુત્રજન્માદિ કારણથી) વહેલો છુટી જાય છે, તેમ કર્મને માટે પણ બને છે. કેટલાંક કર્મો લાંબી સ્થિતિના બાંધ્યા હોય છતાં શુભ નિમિત્ત મળવાથી-શુભ અધ્યવસાયથી વહેલા પણ છુટી જાય છે.

કર્મનો બંધ થયા પછી જ્યાંસુધી ઉદયમાં ન આવે ત્યાંસુધી તે કર્મ આત્માની સાથે સત્તા તરીકે આત્માને ચોંટેલા રહે છે. તે સંબંધી હકીકત સત્તા નામના ચોથા પ્રકરણમાં આવે છે.

કર્મપ્રકૃતિ ને પંચસંગ્રહ શિવાયના બાકીના કર્મ સંબંધી ગ્રંથોમાં ઉપર જણાવેલ ચાર બાબત (બંધ, ઉદય, ઉદ્દીરણા ને સત્તા) નોજ વિસ્તાર છે. જ્ઞાનદષ્ટિએ તેનું જે જે પ્રકારનું જુદું જુદું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું તે સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે અને તેને ગણધરોએ તેમજ ત્યારપછીના પૂર્વાચાર્યોએ ગ્રંથરૂપે ગુંથ્યું છે. તે અત્યારે આપણને મહા ઉપકારક થઈ પડ્યું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

આઠ કર્મના ઘાતી ને અઘાતી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. ચાર ઘાતી છે ને ચાર અઘાતી છે. ઘાતી કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે છે અને અઘાતી કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી, પણ તે કર્મો હોય ત્યાંસુધી

આ જીવને સંસારમાં રહેવું પડે છે. સર્વ કર્મોના ક્ષય થાય ત્યારેજ પ્રાણી મુક્તાવસ્થા-સિદ્ધાવસ્થા પામે છે.

કર્મ પ્રકૃતિ—નામના અંતમાં આઠ કરણ ને ઉદય, સત્તા-એમ દશ પ્રકરણ છે. આઠ કરણ ખાસ જાણવા જેવા છે. તેના નામ-૧ બંધન, ૨ સંક્રમણ, ૩ ઉદીરણ, ૪ ઉપશમના, ૫ ઉદ્વર્તના, ૬ અપવર્તના, ૭ નિધત્તિ ને ૮ નિકાયના છે. આ આઠનું સ્વરૂપ તે અંતમાં તો ઘણું વિસ્તારે આપેલું છે. અહીં તો માત્ર તેનું ટુંકું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે, કે જે જાણવાથી વધારે જાણવાની અભિલાષા થાય તો તે અંત વાંચવા પ્રયત્ન કરે.

૧ બંધન—જીવનું કર્મની સાથે બંધાવું-એકરૂપ થઈ જવું તે.

૨ સંક્રમણ—અધ્યવસાયના ફેરફારથી-શુભના અશુભ થઈ જવાથી અને અશુભના શુભ થઈ જવાથી પૂર્વે બાંધેલા શુભ કર્મો અશુભ કર્મો પછે સંક્રમે છે અને અશુભ કર્મો શુભ પછે સંક્રમે છે તે. (બીજી રીતે બીજા કારણથી પણ કર્મોનું સંક્રમણ થાય છે.)

૩ ઉદીરણ તેનું લક્ષણ ઉપર બતાવેલું છે; અર્થાત્ ઉદયમાં આવવાની સ્થિતિ થયા અગાઉ ઉદીરણ કરીને કર્મોને વહેલા ઉદયમાં લાવવા તે.

૪ ઉપશમના—ઉદયમાં આવેલા કર્મોને પ્રદેશે વેદવા અને અનુદય કર્મોને ઉદય આવતાં રોકવા તે ઉપશમના કહેવાય છે. જે કર્મ પ્રકૃતિની ઉપશમના કરી હોય તે વિપાક ઉદયે વેદાતી નથી.

૫ ઉદ્વર્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ થાય તે.

૬ અપવર્તના—શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોના રસમાં ને સ્થિતિમાં હુનિ થાય-ઘટાડો થાય તે.

૭ નિધત્તિ—અધ્યવસાયની તીવ્રતાથી-પૂર્વે કરેલા શુભ અથવા અશુભ કાર્યની વધારે વધારે ચોચણા-પ્રતિચોચણા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોને વધારે દૃઢ-મજબુત કરવા તે.

૮ નિકાયના—ઉપર જણાવેલા કારણનીજ વધારે પુષ્ટતા કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા કર્મો અવશ્ય ભોગવવાંજ પડે, ભોગવ્યા વિના છુટકોજ ન થાય એવા કરવા તે.

આ આઠ કરણ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત કર્મપ્રકૃતિના ઉદય અને સત્તાની હકીકત પણ કર્મપ્રકૃતિમાં દાખલ કરેલ છે. કર્મગ્રંથો કરતાં આ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથમાં ઘણી વિશેષ હકીકત છે. તેની ઉપર બે ટીકા છે. પ્રથમ ટીકાકાર મલયગિરિજી છે, બીજા ટીકાકાર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય છે. તેમણે મલયગિરિજીએ કહેલ તમામ હકીકત કહ્યા ઉપરાંત બીજી વધારે હકીકતો કર્મના અંગની દાખલ કરી છે, તેથી પ્રથમની ટીકા ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે ને બીજી ટીકા ૧૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થઈ છે.

પાંચ સંગ્રહ—આ ગ્રંથના બે વિભાગ છે તેના પહેલા વિભાગમાં પાંચ અધિકારનો તેમજ બે ભાગમાં થઈને પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ કરેલો છે. તે પાંચ ગ્રંથો પૈકી શતક, સપ્તતિકા ને કર્મપ્રકૃતિ લખ્ય છે અને સત્કર્મ તથા કષાય પ્રાભુત નામના બે ગ્રંથ હાલ લખ્ય નથી. એ ગ્રંથના બીજા વિભાગમાં કર્મ પ્રકૃતિ ગ્રંથનોજ બહોળો ભાગ અક્ષરશઃ દાખલ કરેલો છે.

કર્મ સંબંધી ગ્રંથોનું લીસ્ટ આ સાથે આપેલ છે, તેમાંથી બહોળો જરૂરી ભાગ છપાયેલો પણ છે, તેનું લીસ્ટ પણ તેની નીચે આપેલ છે. આ કાર્ય મુનિમહારાજની પૂરતી સહાયતાથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તથા શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ વિશેષે કરેલ છે.

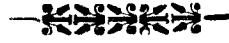
કર્મનો વિષય જેટલો ગૂઢ છે તેટલોજ જાણવાની જરૂરીયાતવાળો છે. જો આપણે જાણીએ કે અમુક જાતિનું સુખ કે દુઃખ આપણે અમુક કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી ભોગવીએ છીએ અને તે પ્રકૃતિનો બંધ અમુક કારણોથી થાય છે, તો કદી આપણે ઉદયને તો રોકી ન શકીએ પણ નવા બંધને તો રોકવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી ફરીને તેવો સંતાપકારી ઉદય ભોગવવો ન પડે સુઝ મનુષ્યો આ હેતુને ધ્યાનમાં લઈને કર્મસંબંધી ગ્રંથોનો ગુરૂગમથી અભ્યાસ કરશે અને જેમ બને તેમ કર્મથી હલકા થવા તેમજ અશુભકર્મ બંધને રોકવા પ્રયત્ન કરશે એટલું ઇચ્છીને આ દુકા લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આ લેખનો અવશ્ય સદુપયોગ થશે.

કુંવરજી આણંદજી.

કર્મના સંબંધમાં જૈન સાહિત્ય*

(પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં.)

- ૧ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ-મૂળ ગાથા ૪૭૫. શ્રી શિવશર્મસૂરિવિરચિત.
 ચૂર્ણિ ૭૦૦૦ ટિપ્પન ૧૬૨૦ મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત.
 વૃત્તિ ૮૦૦૦ મલયગિરિજા કૃત, ૧૩૦૦૦ યશોવિજયજી કૃત.
- ૨ પંચ સંગ્રહ ગ્રંથ—શ્રી ચંદ્રધિ મહત્તર કૃત-ગાથા ૬૬૩
 વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ* શ્લોક ૬૦૦૦
 વૃત્તિ મલયગિરિજા કૃત. ૧૮૮૫૦
 દીપક જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વામદેવજી કૃત. શ્લોક ૨૫૦૦
- ૩ પ્રાચીન કર્મગ્રંથ. કુલગાથા ૫૬૭ (છની)
 કર્મગ્રંથ પહેલો. (કર્મ વિપાક) ગાથા ૧૬૮ ગર્ગધિકૃત.
 „ વૃત્તિ પરમાનંદ કૃત ૬૨૨. ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત ૪૨
 વ્યાખ્યા (કર્તાનું નામ નથી) ૧૦૦૦
 કર્મગ્રંથ બીજો. (કર્મ સ્તવ) ગાથા ૫૭ (કર્તાનું નામ નથી.)
 „ ભાષ્ય તાડપત્રપર લખેલ છે. ગાથા ૨૪
 „ વૃત્તિ. ગોવિંદાચાર્ય કૃત. ૧૦૬૦. ટિપ્પન ઉદયપ્રભ કૃત. ૨૬૨
 કર્મગ્રંથ ત્રીજો. (બંધસ્વામિત્વ) ગાથા ૫૪ [કર્તાનું નામ નથી.]
 „ વૃત્તિ. હરિભદ્રકૃત ૫૬૦
 કર્મગ્રંથ ચોથો. (પડશીતિ) ગાથા ૮૬. શ્રી જિનવલ્લભકૃત.
 „ વૃત્તિ. હરિભદ્ર કૃત ૮૫૦. રામદેવ કૃત ૮૦૫. પ્રાકૃત.
 „ મલયગિરિજા કૃત ૨૧૪૦. યશોભદ્ર કૃત ૧૬૩૦
 „ અવચૂરિ ૭૦૦. ઉદ્ધાર ૧૬૦૦. વિવરણ—મેરૂવાચક કૃત.
 કર્મગ્રંથ પાંચમો [શતક] ગાથા ૧૧૧ શિવશર્મસૂરિ કૃત.
 „ લઘુ ભાષ્ય ગાથા ૨૪. વૃહદ્ભાષ્ય ચક્રેશ્વરસૂરિ કૃત. ૧૪૧૩૦
 „ ચૂર્ણિ ૨૩૮૦. વૃત્તિ ૩૭૪૦ મહાધારી હેમચંદ્ર કૃત.
 „ ટિપ્પન ૬૭૪ ઉદયપ્રભ કૃત. અવચૂરિ પત્ર ૨૫ ગુણુરતન કૃત.

* આમાં જે સંખ્યા આપેલ છે તે ઉર અક્ષરોનો એક શ્લોક ગણીને તેવી શ્લોક સંખ્યા સમજવી.

૧ પોતાની કચેલી [ગ્રંથકર્તાએજ કચેલી.]

(૨૪)

કુવરજી આણંદજીનું ભાષણ.

૩ સૂક્ષ્માર્થે વિચાર સારોદ્ધાર સાર્થશતક (કર્મગ્રંથ.) જિનવલ્લભસૂરિ કૃત.
ગાથા ૧૫૨. ભાષ્ય ગાથા ૧૧૦

„ ચૂર્ણિ ૨૨૦૦ મુનિચંદ્ર કૃત. વૃત્તિ ૮૫૦ હરિભદ્ર કૃત.

„ વૃત્તિ ૩૭૦૦ ધનેશ્વરસૂરિ કૃત. ટિપ્પનક ૧૪૦૦ (કર્તાનું નામ નથી)

૪ પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ. કુલ ગાથા ૫૨૨. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત.

„ વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ. ૧૦૧૩૭. અવચૂરિ ૨૬૫૮ મુનિશેખર કૃત.

„ અવચૂરિ. ૫૪૦૭ ગુણુરત્નકૃત. (છ કર્મ ગ્રંથની ભેળી)

૫ સત્તરી [સમતિકા છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ] ગાથા. ૬૧ ચંદ્રધિ મહત્તર કૃત.

„ ચૂર્ણિ ૫૩ ૧૩૨ કર્તાનું નામ નથી.

„ વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ ૨૩૦૦. શ્રી મુનિશેખરસૂરિ કૃત ૪૧૫૦

„ મલયગિરિજી કૃત ૩૭૮૦ ટિપ્પનક ગાથા ૫૪૭ સમદેવ કૃત.

„ ભાષ્ય શ્રી અભયદેવ સૂરિકૃત ગાથા ૧૬૧. તેની ઉપર વૃત્તિ શ્રી મેરૂતુંગ

આચાર્ય વિરચિત. ગ્રંથાગ્ર. ૪૧૫૦

૬ સંસ્કૃત કર્મગ્રંથ ૪. શ્રી જયતિલકસૂરિ વિરચિત. શ્લોક ૫૬૬

૧ પ્રકૃતિવિચ્છેદ પ્રકરણ. ૧૩૬ ૨ સુક્ષ્માર્થસંગ્રહ પ્રકરણ. ૨૦૨

૩ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ સંરૂપણ પ્રકરણ. ૧૮૧ ૪ બંધસ્વામીત્વ પ્રકરણ. ૪૭

૭ કર્મસ્તવ વિવરણ, કર્મગસંયમ ઉપાધ્યાય કૃત.

૮ કર્મ સંબંધી હકીકતવાળા ૫-૭ નાના નાના પ્રકરણો-સટીક છે.

ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે (છપાયેલ.)

૧ પ્રકરણમાળામાં છ કર્મગ્રંથ અર્થ સહિત. (અમદાવાદ વિદ્યાશાળા)

૨ મહેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી છ કર્મગ્રંથ વિસ્તાર અર્થયુક્ત.

૩ પંડિત સુખલાલજી કૃત, હિંદી વિવેચનવાળા. ચાર કર્મગ્રંથ.

૪ પ્રથમ કર્મગ્રંથ વિવેચન સહિત. [પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ]

૫ કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ સટીકનું ભાષાંતર. (શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ)

૬ કર્મવિચાર ભાગ ૧ લો. [પરભુદાસ બેચરદાસ પારેખ] સ્વતંત્ર લેખ.

૭ ચંત્રપૂર્વક કર્મગ્રંથાદિ વિચાર. [શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા]

૮ કર્મબાધ પ્રભાકર, વાગરાનિવાસી વરજંગ સદાજી જૈન વિરચિત.

(બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ)

સંસ્કૃતમાં છપાયેલ

- ૧ પ્રાચીન ચાર કર્મગ્રંથ સટીક. (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા)
- ૨ નવ્ય કર્મગ્રંથ પાંચ. સટીક. (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા)
- ૩ સપ્તતિકા (છઠ્ઠો) કર્મગ્રંથ મલયગિરિજીવૃત ટીકા યુક્ત. ”
- ૪ સંસ્કૃત ચાર કર્મગ્રંથ મૂળ ”
- ૫ સપ્તતિકા ભાષ્ય મેરુતુંગસૂરિકૃત ટીકાયુક્ત ”
- ૬ કર્મપ્રકૃતિ ટીકા મલયગિરિજીવૃત ”
- ૭ ” ટીકા યશોવિજયજીવૃત ”
- ૮ સુક્ષ્માર્થ વિચાર સારોદ્ધાર સાર્થશતક ટીકા સહિત ”
- ૯ પંચસંગ્રહ સટીક. મલયગિરિજીવૃત. વિભાગ ૧ લો (શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા)
- ૧૦ બીજા કર્મ સંબંધી વિવરણવાળા નાના નાના પ્રકરણો સટીક છપાયેલા છે.
(શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી)

કર્મ સંબંધી દિગંબરીય સાહિત્ય.

- ૧ મહાકર્મપ્રકૃતિ પ્રાભૃત. આચાર્ય પુષ્પદંત ને ભૂતબલિકૃત. છ ખંડ
સ્લોક સંખ્યા ૩૬૦૦૦

તેની ઉપર જુદી જુદી છ ટીકાઓ છે.

- ૧ પચનંદી આચાર્ય કૃત. ત્રણ ખંડ ઉપર ૧૨૦૦૦
- ૨ શામકુંડ આચાર્ય કૃત. પાંચ ખંડ ઉપર ૬૦૦૦
- ૩ તુંબુલૂર આચાર્ય કૃત. કાનડીમાં પાંચ ખંડ ઉપર ૫૪૦૦૦
- છઠ્ઠા ખંડ ઉપર પંજિકા. ૭૦૦૦
- ૪ સમંતભદ્રાચાર્ય કૃત પાંચ ખંડ ઉપર ૪૮૦૦૦
- ૫ બખ્ષદેવગુરુ કૃત. પ્રાકૃતમાં (કર્મ પ્રાભૃત ને કષાયપ્રાભૃત ઉપર) ૧૪૦૦૦
- ૬ વીરસેન આચાર્ય કૃત. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને કાનડીમાં ૭૨૦૦૦

૨ કષાય પ્રાબુત, ગુણધર આચાર્ય કૃત. ગાથા	૨૩૬
૧ ચૂર્ણ વૃત્તિ. યતિવૃષભાચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૨ ઉચ્ચારણ વૃત્તિ. ઉચ્ચારણાચાર્ય કૃત.	૧૨૦૦૦
૩ શામકુંડ આચાર્ય કૃત.	૬૦૦૦
૪ તુંબુલરાચાર્ય કૃત. (કર્મ પ્રાબુતની આની મળીને)	૮૪૦૦૦
૫ બપ્પદેવગુરુ કૃત, પ્રાકૃતમાં	૬૦૦૦૦
૬ વીરસેન ને જિનસેન કૃત. જયધવળા નામની. પ્રાકૃત,	

સંસ્કૃત, કર્ણાટકી ભાષામિશ્રિત. ૬૦૦૦૦

આ ઉપર જણાવેલ ગ્રંથ કે ટીકા છપાયેલ નથી. લખેલ છે પણ દુર્લભ છે.

૩ ગોમ્મટસાર-ગાથા ૧૭૦૫, નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી કૃત. એમાં જીવકાંડ ગાથા ૭૩૩ માં ને કર્મકાંડ ગાથા ૯૭૨ માં છે, એનું નામ પાંચ સંગ્રહ પણ છે. તે જીવસ્થાન, ક્ષુદ્રબંધ, બંધસ્વામી, વેદનાબંડ ને વર્ગજ્ઞાબંડ—એ પાંચ વિષય હોવાથી પડેલ છે. એની ઉપર કનડી, સંસ્કૃત ને હિંદીમાં ઘણી ટીકાઓ બનેલી છે. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

કર્ણાટકી ટીકા ચામુંડરાય કૃત. સંસ્કૃત ટીકા કેશવવર્ણી કૃત.

સંસ્કૃત ટીકા, બીજી, શ્રીમદ્ભયચંદ્ર કૃત. હિંદી ટીકા ટોડરમલજી કૃત.

તે ભાષા ટીકા સાથે છપાયેલ પણ છે.

૪ લઙ્ઘિસાર-નેમિચંદ્રાચાર્ય કૃત.—એમાં પાંચ લઙ્ઘિઓ ને ઉપશમ તથા ક્ષપક શ્રેણિનું વર્ણન ગાથા ૬૫૦ માં છે.

૫ ક્ષપણાસાર-માધવચંદ્ર ત્રૈવિદ્યદેવકૃત; સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે; ટોડરમલજીએ કરેલી ગોમ્મટસારની ભાષા ટીકામાં લઙ્ઘિસાર ને ક્ષપણાસાર બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે.

૬ પાંચસંગ્રહ-અમિતગતિ વીતરાગ કૃત-સંસ્કૃત.

જૈનહિતૈષી પુ. ૧૨ માના પૃષ્ઠ ૩૭૪-૭૫ ઉપરથી શ્રીયુત્ સુનિ
જિનવિજયજીના લેખમાંથી જરૂરી વિભાગ.

જૈનધર્મકા તત્ત્વજ્ઞાન 'કર્મવાદ' કે મૂલ સિદ્ધાન્તપર રચા ગયા હૈ, કર્મવાદકો જૈનધર્મકા સુદ્રાલેખ માનના આહિએ, જિસ પ્રકાર શ્રીકૃષ્ણકા મુખ્ય પ્રબોધ નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધદેવકા સમાનભાવ, પતંજલિકા રાજયોગ ઔર શંકરાચાર્યકા જ્ઞાનયોગકો પ્રકટ કરનેકે લીયે થા, વૈસે હી શ્રમણુ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરકે ઉપદેશકા લક્ષ્ય-ખિન્દુ કર્મવાદકો પ્રકાશિત કરનેકા શ્રીમહાવીર-દેવને કર્મકે કુટિલ કાર્યોંકા ઔર કઠોર નિયમોંકા જૈસા ઉદ્ઘાટન ક્રિયા હૈ વૈસા ઔરોંને નહીં કીયા. ભગવાન્ મહાવીરકા યહ કર્મવાદ અનુભવગમ્ય ઔર બુદ્ધિયાદ્ય હોનેપર ભી સ્વરૂપમેં અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ઔર ગહન હૈ. ઇસકી મીમાંસા બહુત વિકટ ઔર રહસ્ય વિશેષ ગંભીર હૈ. ઇસ વિષયકા સમ્યગ્-અવગાહન કરનેકે લીયે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સમ્મખન્ધી યોગ્યતાકી આપેક્ષાકે સિવા, ઇસ તત્ત્વકે ખાસ અનુભવી જ્ઞાતાકી ભી આવશ્યકતા રહેતી હૈ. કેવલ પુસ્તકકે આધારપર મનુષ્ય ઇસકે સ્વરૂપસેં યથાર્થ પરિચિત નહીં હો સકતા. યહી કારણ હૈ કી બહુતસે વિદ્વાન્ જૈનધર્મકે સામાન્ય ઔર કુછ વિશેષ સિદ્ધાન્તોંકો જાનતે હુએ ભી કર્મવાદકે વિચારોંસેં સર્વથા અપરિચિત હોતે હૈ. હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકે પ્રમાણમેં, યહી ખાત કહી જા સકતી હૈ કિ આજપર્યંત અનેક જૈનેતર વિદ્વાનોંને જૈનધર્મકે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોંકા આલોચન-પ્રત્યાલોચન કીયા હૈ, પરન્તુ ઇસ કર્મવાદકા કીસીને નામ તક ભી નહીં લીયા.

જૈનધર્મકા યહ કર્મવાદ સર્વથા ભિન્ન, અપૂર્વ ઔર નવીન હૈ. જિસ પ્રકાર જૈન, બૌદ્ધ ઔર વૌદક ધર્મકે અન્યાન્ય તત્ત્વોંકા એક દુસરેકે સાહિત્યમેં પ્રતિબિમ્બ (છાયા) દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ વૈસા ઇસ કર્મવાદકે વિષયમેં નહીં પ્રતિત હોતા. યદ્યપિ—

પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ, પાપઃ પાપેન । (બૃહદારણ્યક)

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણાં ગતિઃ ॥ (ભગવદ્ગીતા ૪, ૭.)

યેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્ સૃષ્ટ્યા પ્રતિપેદિરે ।

તાન્યેવ પ્રતિપદ્યન્તે સૃજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥

(મહાભારત. શાંતિ ૦ ૨૩૧. ૪૮.)

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસમ્મવમ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમથ્યમાઃ ॥

(મનુસ્મૃતિ ૧૨. ૩.)

ઈત્યાદિ કર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદક વિચાર વૈદિક-સાહિત્યમેં ઔર—

“ કમ્મસ્સ કેમહિ કમ્મદાયાદો કમ્મયોનિ કમ્મવન્ધુ કમ્મપરિસરણો,
યં કમ્મં કરિસ્સામિ કન્યાણં વા પાપકં વા તસ્સ દાયાદો ભવિસ્સામિ । ”

(અંગુત્તરનિકાય તથા નેત્તિપક્કરણ,)

‘ કમ્મના વત્તતી લોકો કમ્મના વત્તતી પજા ।

કમ્મનિબ્ધના સત્તા રથસ્સાળીબ યાયતો । (સુત્તનિવાત. વાસેઠ સુત્ત, ૬૧.)

ઇસ પ્રકાર કર્મ-સત્તાકો પ્રદર્શિત કરનેવાલે ઉદ્દગાર ઐદ્ધ-સાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોતે હૈ; પરન્તુ જૈનધર્મકે કાર્મિક વિચારોંકે સાથ ઇનકા કોઇ સામ્ય નહીં. ભગવાન મહાવીરકે કાર્મિક વિચાર શ્રીકૃષ્ણ ઐર બુદ્ધદેવકે વિચારોંસે સર્વથા ભિન્ન સ્વરૂપ રખતે હૈ.

કિતનેક આધુનિક વિદ્વાનોંકે ઐસે વિચાર દૃષ્ટિગોચર હોતે હે કિ “ જૈન ધર્મ ઐર ઐદ્ધધર્મ કોઇ સ્વતંત્ર મત નહીં હૈ, પરન્તુ વૈદિકધર્મહીકે ભેદવિશેષ હૈ. યે દોનો ધર્મ વૈદિકધર્મહીકે અપને પિતાકે સમીપસેં અપની આવશ્યકતાકે અનુસાર વિચાર-સંપત્તિકા હિસ્સા લેકર કીચી કારણુવશ બુદ્ધા નિકલે હુએ પુત્ર સમાન હૈ, અર્થાત્ યે ધર્મ પરકીય-ભિન્નભતિય ન હોકર ઇનકે પૂર્વવર્તિ પ્રા-ક્ષણધર્મહીકી પૃથક્-ભૂત શાખાયેં હૈ. યહાં હમ કેવલ ઇતના હી કહ કર આગે બઢતે હૈ કિ યે વિચાર જૈનસિદ્ધાન્તોંકા સમ્યગ્ અભ્યાસ-વિશેષાવલોકન-કીચે બિના હી પ્રદર્શિત કીચે ગયે હૈ, અતએવ ઇનમેં સત્યકી માત્રા બહુત કમ હૈ. જૈન ધર્મકે સ્યાદ્વાદ, જીવવાદ, કર્મવાદ, ઐર પરમાણુવાદ આદિ અનેક પ્રોઠ વિચાર-તત્ત્વ હૈ જિનકા વૈદિક-સાહિત્યમેં કહીંપર આભાસ લી દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતા. યદિ જૈનધર્મકે સિદ્ધાન્તોંકા મૂળસ્થાન વૈદિકધર્મ માના જાય, તો ભગવન્મહાવીર પ્રતિપાદિત જૈનતત્ત્વોંકા મૂલ સ્વરૂપ વૈદિકસાહિત્યમેં અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોના આહીએ; પર વહાં ઉસકા કોઇ ચિન્હ નહીં મીલતા. જૈનધર્મકે ઉપર્યુક્ત અનેક વાદોંકા છોડકર કેવલ અફેલે કર્મવાદહીકે લેકર વિચાર કીયા જાય, જો ઇસ લેખકા ઉદ્દિષ્ટ વિષય હૈ, તો પ્રતિત હોગા કી જો કર્મવાદવિષયક સાહિત્ય જૈન-સમાજમેં વિદ્યમાન હૈ ઐર ઉસમેં કર્મસંબંધી જિન હબરોં વિચારોંકા સંગ્રહ હૈ ઉસકે એક ભી અંશ યા વિચારકા સામ્ય કર સકે ઐસા કોઇ ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમેં નજર નહીં આતા. હબરોં વર્ષોંકે પ્રચંડ આઘાત-પ્રત્યાઘાતોંકે કારણ કલિકાલકે કરાલ ગાલોંમેં વિલીન હોતે હોતે લી જો કુછ અત્યલ્પ ભાગ, જૈનધર્મકે ઇસ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યકા ઉપલબ્ધ હૈ ઉસકા ઠીક ઠીક અવલોકન કરનેસેં હમારે ઇસ કથનકી સત્યતાકા અનુભવ હો સકતા હૈ. જો કુછ કાર્મિક-સાહિત્ય ઇસ સમય વિદ્યમાન હૈ વહ ભી ઇતના વિશાલ હૈ કી ઉસકા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લીચે મનુષ્યકો અપને આયુષ્યકા બહુત બડા ભાગ લગાના પડતા હૈ. ઐસી દશામેં, જૈનધર્મકે વિચારોં-સિદ્ધાન્તોંકા મૂલસ્થાન વૈદિક ધર્મ હૈ, યહ કથન કેસે યુક્તિ-યુક્ત માના જા સકતા હૈ.

